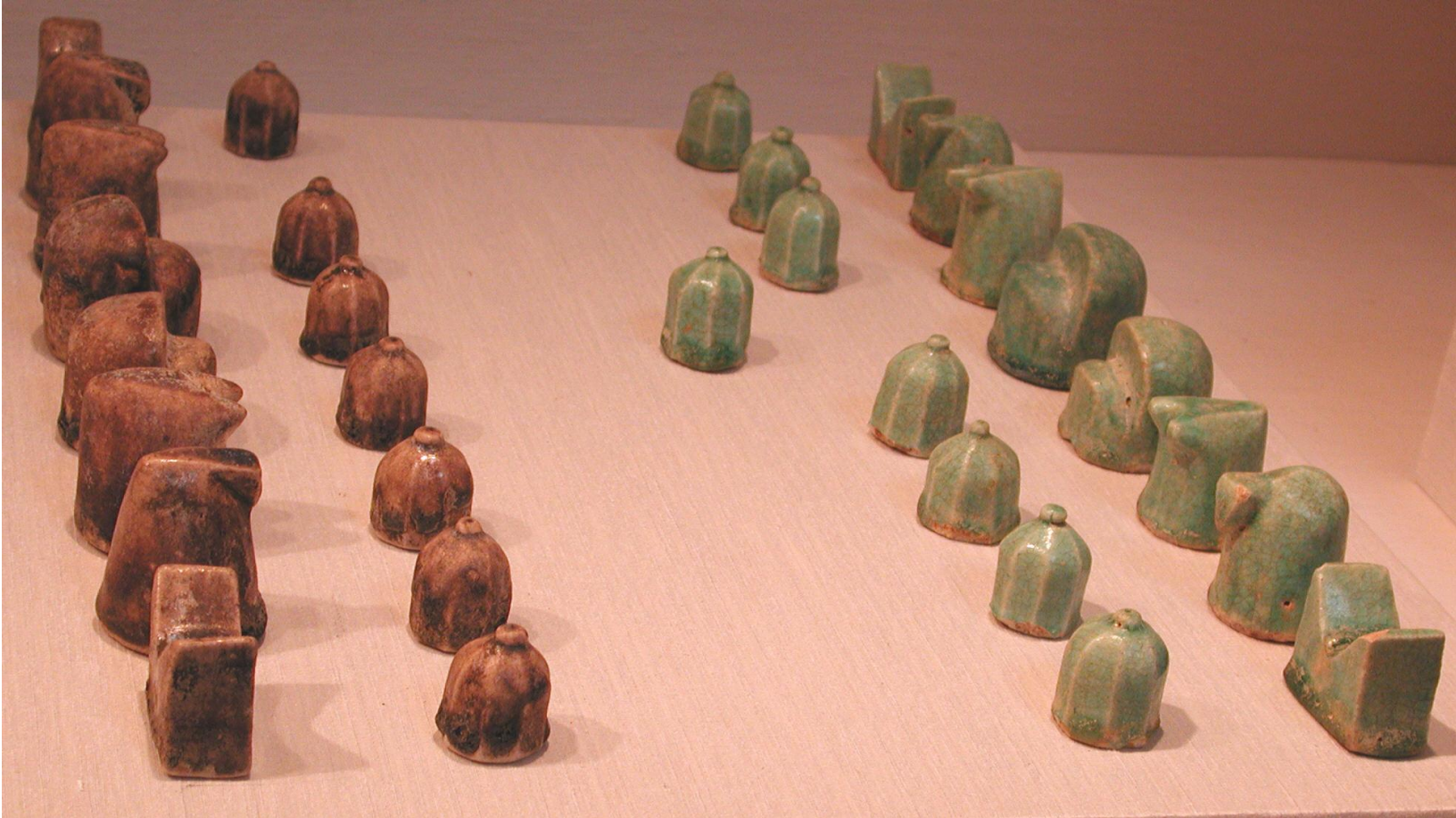

شاه‌مات و چک

شهربراز

تصویر: مهره‌های شطرنج سده‌ی ۱۲ میلادی؛ نیشابور، ایران. از نخستین نمونه‌های کمابیش کامل در دنیا؛ فرم انتزاعی مهره‌ها نظرگیر است؛ شاه و وزیر دو اورنگ بزرگ و کوچک، پیل با دو عاج؛ اسب با برآمدگی سه گوش به نشان سر؛ شاه بزرگترین مهره است، با ارتفاع ۵.۱ سانتی‌متر و قطر ۵.۴ سانتی‌متر؛ و سرباز، کوچکترین مهره؛ ۳.۳ در ۲.۹ سانتی‌متر؛ از جنس خمیرسنگ قالب‌گرفته‌ی لعابدار، یافته از نیشابور؛ محفوظ در یادگاه هنر متروپلیتن، آمریکا.

fold-era.com

شه مات و چک

شهربراز

می‌دانیم که شطرنج (پارسی: چترنگ) را هندیان ساختند و در دوران ساسانیان به ایران آورده شد. چترنگ به معنای چهار رسته است: پیل‌سواران، اسب‌سواران، گردونه یا رخ یا قلعه، و پیاده نظام.

یکی از کلیدواژه‌های چترنگ که نشان پایان بازی است «مات» شدن شاه یا «شاه مات» یا «شه مات» است (که شهمات نیز نوشته شده). این «مات» واژه‌ای است پارسی به معناهای: سرگردان، سراسیمه، سرگشته، بیچاره، شکست خورده، و مبهوت. شه مات یعنی شاه شکست خورده و سرگشته و مبهوت شد. دیگر راه گریزی نیست و بازی هم پایان می‌گیرد.

جالب آن که در فرهنگ دهخدا در ماده یا درآیه‌ی «شه مات» نوشته شده که «شاه کشت شد و شاه مات شد». کشت خود شکل دیگری است از «کش»: امر به دور کردن و راندن مرغ؛ کیش؛ کیش کیش؛ (اصطلاح شطرنج) امر برخیزانیدن شاه شطرنج است وقتی که در خانه‌ء حریف نشسته باشد. یعنی همان چیزی که امروزه ما می‌گوییم کیش دادن شاه.

اما وقتی این اصطلاح پارسی وارد زبان عربی شد، عرب زبانان گمان کردند که این مات پارسی همان «مات» عربی است به معنای «مُرد»! یعنی شاه مُرد یا کشته شد. حتا این برداشت غلط در برخی لغت‌نامه‌های پارسی نیز وارد شد. برای نمونه دهخدا علاوه بر معنای درست و پارسی این عبارت (شاه مات یعنی شاه شکست خورده)، به نقل از فرهنگ غیاث اللغات نوشته که: «ظاهراً لفظ مات در اصل صیغه‌ء ماضی بوده است به فتح تاء فوقانی از موت؛ حالا به کثرت استعمال تاء آنرا موقوف [=ساکن] خوانند».

این تعبیر اشتباه به فرهنگ‌های اروپایی نیز وارد شده و در توضیح واژه‌ی انگلیسی checkmate (معادل «شه مات») گفته می‌شود که این اصطلاح تشکیل شده از دو بخش check: که شکل دیگری از «شاه» پارسی است، و بخش دوم یعنی mate از ریشه‌ی عربی است به معنای مُرد. این اصطلاح انگلیسی همان «کِش مات» یا «کیش و مات» است و بخش نخست آن با «شاه» پیوندی ندارد.

تصویر: پیل ساسانی از جنس دلمیت؛ احتمالاً برای شطرنج. سده‌ی ۷-۶ میلادی؛ بنا به کارشناسان یادگاه متروپلیتن، این شیء از حیث فرم شبیه است به پیلان منقوش بر نقش برجسته‌های تاق‌بستان کرمانشاه؛ ۷.۵ در ۳.۹ در ۹.۲ سانتی متر؛ پیدا شده از میان‌رودان یا ایران؛ نگهداری در یادگاه هنر متروپلیتن، آمریکا

حالا که صحبت از چک شد بد نیست یادآور شوم که اصطلاح بانکی چک (که در انگلیسی آمریکایی به شکل check و در انگلیسی بریتانیایی cheque نوشته می‌شود) نیز خود اصطلاحی است پارسی و به همین شکل (البته با زیر یعنی چَک) در شاهنامه و دیگر نوشته‌های قدیمی آمده است. معنای قدیمی چک در زبان پارسی عبارت بوده است از: «قبض و سند و حواله و خط و رسید. هر نوشته‌ای که بدهکار به طلبکار یا فروشنده به خریدار دهد. هر نوشته یا حواله یا خطی که به کسی دهند تا به موجب آن پول یا کالا و جز آن را از دیگری بگیرد».

به قیصر سپارد همه یک به یک ————— از این پس نوشته فرستیم و چَک
(بخش پادشاهی خسرو پرویز)

زهیتال تا پیش رود بَرک ————— شما را فرستاد بهرام چَک
(پادشاهی پیروز)

کسایی مروزی شاعر سده‌ی چهارم هجری گوید:

هم نگذرم به کوی‌ات، هم ننگرم به روی‌ات ————— دل ناورم به سوی‌ات، اینک چک تبرا

و یا امیر معزی، شاعر سده‌ی پنجم هجری، گوید:

آن بزرگان گر شوندی زنده در ایام او ————— چک دهندی پیش او بر بندگی و چاکری

نمونه‌ی دیگر آن در تاریخ بلعمی است که در دوران سامانیان (سده‌ی چهارم هجری) نوشته شده است: «چون سال صد و نود اندر آمد، هارون الرشید حج کرد و امین و مأمون را با خود برد ... و چک بنوشت یکی مأمون را و یکی امین را، بدانچه ایشان را نامزد کرده بود.»^۱

تصویر: مُهری پیل شترنگ یافته از تپه‌مدرسه، نیشابور، ایران. سده‌ی ۹-۱۲ میلادی. از جنس عاج و استخوان؛ ۲.۳ در ۲.۳ سانتی‌متر. یادگاه هنر متروپلیتن، آمریکا.

^۱ این نوشته در ۱۸ آذر ۱۴۰۳ در وبسایت «پارسی‌انجمن» منتشر شد و به مهر و اجازه‌ی بزرگمهر لقمان از سایت «پارسی‌انجمن» در اینجا بازنشر شده است. برای مطالعه‌ی بیشتر بنگرید به نشانی این وبسایت: <https://parsianjoman.org/>